

Landgraf Ildikó:

ERZSÉBET, A MAGYAROK KIRÁLYNÉJA — MÁSODIK SZENT ERZSÉBET

*„Tudjátok-e mi ő nekiünk?
Nemzetiünknek jó szelleme,
Árpádházi szent Erzsébet
Szép lelkének rokon-fele.”¹*

Ahelyett, hogy hosszan magyarázkodnék, mint kerül Wittelsbach Erzsébet, vagy ahogy időnként a magyar történeti mondák nevezik Ferenc Jóskáné, a magyar szentek seregébe, indoklásként következzenek egy történeti monda:

„Ferencjóska zsidóasszont szeretett. Azér is lett háború Mer (sic) a zsidóasszon a szobáját arankoronákka rakatta le. Pénzze, koronákka. Asztán azon meg a Ferencjósának a feji vót. Asztán akkó aszonta a fija a Ferencjósának:

– Hogyhát nem látod, hisz a fejedén jár. A te fejedén jár, asztán aszt szereted?

Így hallottam, mikor édesapám beszéte. Asztán abbú lett a háború. Mer Erzsébet királné, az jobb vót. Nem ollan, mint a Ferencjóska. Avvót a Ferencjósának (sic) a felesége Erzsébet királné hordosza a kötényíbe az ennyivalót a szegényeknek. Kiosztotta. Asztán mikor ment a Ferencjóska, hogy:

– Mit viszöl? – akkor rózsa lett belőlle. Rózsa vót benn az ölébe.”²

A következőkben arra próbálok választ keresni, hogy a fentebb elmondott történet egy invariáns, egyedülálló jelenség a magyar folklórban, azaz a burgenlandi uradalmi béres egyszerűen összekeverte a két magyar hősnőt, és Árpád-házi Szent Erzsébet egyik legendáját Erzsébet királynéről mesélte el. Avagy a két Erzsébet azonosítása, legendáik, mondáik összefonódása a hagyomány része.

A XIX. századig a Habsburg-uralkodócsalád tagjai közül csak Mária Terézia részesült abban a kegyben, hogy a magyarok a kötelező megnyilvánulásokon túl, magukénak érezték, elfogadták a királynőt. A Mária Terézia iránti vonzalomban nagy szerepet játszott a nemesi nemzet önképe, a magyar nemes lovagias, pártfogolja a bajbajutottakat, különösen, ha női személy szorul segítségre. Pontosan tudta ezt a pozsonyi országgyűléstől segítséget kérő Mária Terézia, akinek életüket és vérüket ajánlották föl a magyar nemesek. Érdekes módon Mária Terézia a magyar folklórban részint mint a magyarok oltalmazója, mint Patrona Hungariae jelenik meg, de a történeti mondákban úgy is szólnak róla, mint telhetetlen, sokgyerekes, kielégíthetetlen, kegyetlen asszonyról.

A modern nemzettudat kialakulása nyomán jelent meg az az igény, hogy a hatalom letéteményese azonosulni tudjon a nemzettel. Magyarországon a Habsburg-uralkodók ennek nemigen tudtak megfelelni. A király ugyan a törvények alapján

¹ Gábel - Dániel 1905: 123. (Vargyas Endre: Erzsébet napjára, részlet)

² Gaál 1985: 345-346.

Magyarország uralkodója is volt, de a birodalom szerkezetének megfelelően, ő nem csak a magyaroké volt. A hűség, a törvénytisztelet és a magyar nemzeti érdek összekapcsolására 1848 előtt József nádor tűnt a legalkalmasabbnak. Erre a szerepre mind a nádori közméltóság, mind személyes tulajdonságai, a magyaroknak tett gesztusai, adományai, a magyar kultúrát támogató lépései predesztináltak. 1848-ban a nemzeti közvélemény kifejezéseként emléket törvénybe iktattak, szobra 1869 óta áll a pesti belvárosban, a róla elnevezett téren, amely túlélte a XX. századi utca átnevezéseket is.

Az 1860-as évektől az osztrákokkal való kiegyezést kereső politikusok, politikai körök tudatosan keresték azt a Habsburgot, akinek személyén keresztül az 1848–49-ben ellenséggé vált két nemzet, a magyar és az osztrák, közeledhet egymáshoz, aki már személyében összekapcsolhatja a magyar nemzeti és az osztrákbírói érdekeket, aki feloldja a nemzeti érzés és a nemzeti dinasztia kettősségét. Ám nemcsak a béke ügyét egyengető politikusokban, hanem a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeiben is élt a vágy a nemzeti hősök megteremtésére, tiszteletére.³

A magyar forradalomban és szabadságharcban is ott vívózkodtak azok, Kossuth, Petőfi, Bem, Görgey, akik később magyar nemzeti hőssé váltak. Ám a szabadságharc nagyjainak tiszteletét, amíg a Monarchia létezett legfeljebb eltűrte a bécsi udvar, de nagyobb nyilvánosságot, publicitást nem kaphatott. Erzsébet tűnt a legmegfelelőbbnek arra mind a magyar, mind az osztrák politikusok számára, hogy áthidalja a törvényesség és az érzelmi idegenkedés közötti szakadékot. A nemzeti érzés iránt egyszerre lehetett lojális, mégse megalkuvó, hiszen az ő kapcsolata az uralkodóval, Ferenc Józseffel, és a radikálisan reform- és forradalomellenes császári udvarral épp olyan ellentmondásos volt, mint a magyaroké.

Erzsébet a birodalom más részeiben, tartományaiban, Európa más országaiban egyáltalán nem volt olyan népszerű, mint Magyarországon. A bécsiek „magyar asszonynak” nevezték Erzsébetet.⁴ Magyarországon kívül Írországban – ahol több alkalommal járt lovastúrákon – fogadták Erzsébetet a rangjának kijáró tiszteleten túl nagy lelkesedéssel, rajongással.

A brit birodalomtól elszakadni kívánó ír nacionalisták igyekeztek kihasználni saját politikai céljaikra Erzsébet 1879-es írországi útját. Heves támadást indítottak az újságokban a brit királyi ház ellen, amelynek tagjai soha nem fordultak meg ír földön. A királyné látogatásának politikai színezetét az is erősítette, hogy Erzsébet nem tett udvariassági látogatást Londonban, Viktória királynőnél, hanem egyenesen Írországba ment, ezzel felrúgta a diplomácia kötelező udvariassági szabályait. Erzsébet részéről ugyan ennek nem volt politikai üzenete, ő személyes okokból kerülte a találkozást a királynővel. Gyűlölte a reprezentációt, az udvari élet kötöttségeit, és Londonban különösen szigorú és merev volt az etikett. Azokban az ír falvakban, amelyekben Erzsébet keresztülutazott, a lakosság ünneplőbe öltözve, térdre borulva fogadta, diadalíveket állítottak fel tiszteletére. Festetics Mária grófnő naplójának

³ Vö.: Gerő 1988: 123.

⁴ Márki 1899: 13.

1879. március 20-iki bejegyzése szerint, a kíséretnek nagyon óvatosnak és körültekintőnek kellett lennie, mert az emberek meg akarták csókolni a királyné lába nyomát, meg akarták érinteni a kezét, a ruháját. Erzsébet igyekezett elhárítani a szeretetnek e túlradó jeleit. Mindig feszélyezte az alattvalók túlzott rajongása. A szép osztrák császárné alakját Írországbán a mai napig mondák övezik, melyekben mint valami titokzatos lovas „tündér” jelenik meg. Sok családban máig mint valami ereklét őrzik Sisi egy-egy csipkekendőjét, amiből jó néhányat elhullajtott, köszönetképpen valamiféle kisebb segítségért.⁵

Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai légkörre akkor kezdett enyhülni, akkor tették a magyarok és az osztrákok is az első puhatolódzó lépéseket az együttműködésre, amikor Erzsébet megjelent Bécsben. Bár a házasságkötésükre készült 83 emlékkönyvből mindössze csak kettő magyar nyelvű, ami a magyar közvélemény viszonylagos közönyét mutatja még ekkor. Később tucat számra jelentek meg magyarul is díszalbumok a császári család tagjainak ünnepnapjaira. A dísz- és emlékalbumok gazdag forráscsoportot jelentenek, hiszen a koronázás alkalmából, a házassági évfordulókra, halál esetén, temetésekre alkalmoszerűen, a császári pár és közvetlen családtagjaik név és születésnapjára pedig évről-évre kiadtak ilyen albumokat. Erzsébet királyné tiszteletére különösen sokat. A legtöbb a királyné tragikus halálára és emlékünnepeire jelent meg. Ezek a kiadványok nagy szerepet játszottak Erzsébet alakjának népszerűsítésében.

Az albumok egy csoportját azok jelentik, amelyekben kedves, megható történetek olvashatók az ünnepelt életéről, amelyek a királyné esetében többnyire mind azt voltak hivatva igazolni, hogy Erzsébet mennyire szereti a magyarokat, átérzi sorsukat. Meleghangú beszédek, versek is helyet kaptak ezekben az albumokban. E kiadványok szerzői gyakorta tanítók, tanárok, tankezelői felügyelők voltak, akik bevezetőikben mindig hangsúlyozták, hogy mennyire fontos, hogy az ifjúság megismerje a királyné életét. Ezek a díszalbumok segítséget nyújtottak a tanároknak az Erzsébet-napi ünnepélyek megrendezésében is. A királyné halálakor pedig gyászünnepélyeket tartottak a tanintézményekben, ezek megrendezéséhez kiadtak egy segédkönyvet.⁶

Az iskolákban „...az intézet egyik tanára vagy tanítója a nemzeti csapás nagyságát méltassa és elhunyt királynénk emlékezetét, a megrendítően szomorú eseménynek megfelelő módon, kegyeletes szavakkal vesse az ifjúság lelkébe.”⁷

Az elhunyt királyné emlékére az iskolaszéki kerületekben „Erzsébet-köröket” alakítottak. Emlékének ápolása mellett, ezeknek a köröknek az volt a céljuk, hogy a szakemberek előadásokat tartsanak a gyereknevelésről a szülőknek, gyámoknak.⁸

Az albumok egy másik típusában pedig az uralkodóház tagjai, közméltóságok, előkelő arisztokrata hölgyek és urak, a művészvilág nagyjai vallottak Erzsébetről, méltatták köz- és magánéleti erényeit versben és prózában egyaránt. Ezek az em-

⁵ Hamann 1988: 347-348.

⁶ Ludvig 1904.

⁷ Vaszary 1899b: 7.

⁸ Gábel 1900: 81-82.

lékalbumok fontos forrásai az Erzsébet királyné köré fonódó hagyományok kutatásának, a továbbiakban többször is utalni fogok ezekre.⁹

Ferenc József és Erzsébet házasságkötése alkalmából, 1854-ben több 48-as politikai foglyot szabadon bocsátottak.¹⁰ Ennek emléke néhány generációval később, a 48-as centenáriumi gyűjtés tanúsága szerint úgy élt, hogy Erzsébet szabadította ki a 48-as katonákat: „Mikor megnősült, a felesége sok magyart mentett meg.”¹¹

1856-ban pedig, második gyermekük születésekor, általános kegyelmet kaptak a szabadságharc résztvevői, sőt vagyonukat is visszaadták. Ezt idézte fel egy békési adatközlő, akinek a nagyapja 48-as honvéd volt. „A nagyapámat 52-be, mikor a királynak lánya született, akkor kaptak amnesztiát.”(sic)¹²

Sok 48-as memoratban, történeti mondában, Erzsébet beszéli rá Ferenc Józsefet, hogy engedje ki a börtönből a honvédeket:

„Meg kérdezte a feleségitől Ferenc Jóska, hogy boldog-é? Addig nem lehetek boldog, még a népek szabadok nem lesznek és kezükön-lábukon láncot hallok zörögni.”¹³

Az az elképzelés, hogy a politikai foglyok számára az amnesztiát Erzsébet érte el Ferenc Józsefnél, egy kalendáriumban is helyet kapott:

„Fenséges hitvesem gyengéd kérelmére

Mondd kik érdemesek király kegyelmére?”¹⁴

Az Erzsébetről készült népszerűsítő kiadványok is ezt a véleményt erősítették. Több történet is megörökítette, hogy a királyné milyen átszellemülten hallgatta Horváth Mihály szavait, amikor 1848-ról mesélt. Az aradi kivégzésekről hallván pedig a királyné mentegette férjét, hogy bizonyára megkegyelmezett volna a tábornokoknak, ha tudta volna, hogy mi történik.

„Higgye el, hogyha hatalmunkban állna, a férjem és én volnánk az elsők, akik Batthyány Lajost és aradi vértanúkat életre keltenők.”¹⁵

A történet könnyen folklorizálódott. A 48-as gyűjtések során egy fegyrgyarmati parasztember „idézte” Erzsébet királyné Horváth Mihályhoz fűzött szavait:

„Erzsébet királyné mondta aztán, hogy ha lehetne felkölténé halottaiból mind a 13 derék embert.”¹⁶

Többen is elmondták az uralkodópárhoz kötve a késett kegyelem mondatípust. Ferenc József a maga elhatározásából vagy még több esetben Erzsébet ösztönzésére megkegyelmezett az aradi tizenhármaknak, de a kegyelmi parancs nem érkezett meg időben a futár szándékos vagy vétlen késlekedése miatt, vagy Haynau nem vett róla tudomást, és a parancs ellenére kivégeztette a honvédtábornokokat.

⁹ Medve 1873, Simon 1892, Emlékkönyv 1898, Gyászhangok 1898, Horváth – Mikler 1898, Löw 1898, [S.T.] 1898, Schlauch 1899, Ujváry 1898, Vághó 1898, Versényi 1898, Fábry 1899, Gábel [1899], Radó 1899, Sipos 1899, Vaszary 1899a, A királyné albuma 1900, Gyászünnepély 1900, Gábel 1900, Ripka 1901, Szarvas 1902, Esterházy 1903, Erzsébet királyné emlékezete...1903, Tóth 1904, Dániel – Gábel 1905, Demeczky 1904, Ludvig 1904, Kelemen 1908, Sztáray 1909, Berta 1910, Erzsébet – Magyarok királynéja 1913, Beöthy 1915.

¹⁰ Márki 1899: 30., Gerő 1888: 80–81.

¹¹ Bereczki 1947: EA 2036/230.

¹² Bertalan 1947: EA 2090/72.

¹³ Bereczki 1947: EA 2036/29.

¹⁴ Kis képes naptár 1869: 20.

¹⁵ Wertheimer 1910: 329.

¹⁶ Sándor 1953: 173.

„A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorodott. Kérdezték, mért búsul és azt mondta azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy a feleségének kedvezzen, kegyelmet adott nekik és futárral küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.”¹⁷

A folklórszövegekben gyakran olvashatunk arról, hogy Erzsébet nagyon szerette a magyarokat, és ő törölte el a botozást. Ahogy Kossuthhoz kötik a robot végét, úgy Erzsébethez a botozás megszűnését.¹⁸ „Erzsébet, Ferenc József felesége nagyon szerette a magyarokat és ő kívánta a szabadságot. Ő kérte Ferenc Józsefet, hogy töröljék el a botozást.”¹⁹

1855 januárjában, néhány hónappal a császári esküvő után törvényt hoztak, melyben eltörölték a vesszőfutást, ezt később megtoldották azzal, hogy a láncra verést is betiltották. Nemcsak Magyarországon, hanem a birodalom örökös tartományaiban is tudni vélték, hogy a fiatal királyné ezt kérte nászajándékba a férjétől. A történeti forrásokban erre semmilyen bizonyíték nincsen. Az viszont tény, hogy Ferenc Józseffel ellentétben Erzsébet ki nem állhatta a katonai parádákat, a laktanyákban tett hivatalos látogatásokat, és ha tehette kibújt ezen kötelezettségei alól.²⁰

„Hallottam az apámtul, hogy a botolást Ferenc Jóskaé törölte el. Mert mi-kor menyasszonya vót Budán jártak, és egy katonát botoltak. Nagyon ordított. Azt mondta, hogy:

- Miféle ordítás ez?
- Á, kedves, hagyjuk! Nem tartozik ide!
- De kérlek, miért ordít az az ember?

Addig változtatta a menyasszonya, hogy megmondta, hogy egy katonát botoltak. Elmagyarázta. Elmentek és megnézte a nő a derest. Megsajnálta a katonát. Azt kérte Ferenc Jóska, hogy jegybe mit kér.

– Csak azt, hogy a botolást meg kell szüntetni. Megadta. Eltörölte a botolást. Most laktanyafogság van.”²¹

A kiegyezés aláírásában Erzsébetnek múlhatatlan érdemei voltak. Erre gyakran emlékeztetnek az ünnepi köszöntők, albumok, megemlékezések:

„...Erzsébet királyné ugyszólván rejtve szőtte azokat a nemes szálakat, melyek a nemzetet az uralkodó házzal mind szorosabban összefűzték.” (Tölgyessy Mihály)²²

Nagy lelkesedéssel és odaadással személyesen közvetített férje és a magyar politikusok, Andrássy Gyula, Deák Ferenc között. Élete során ez volt az egyetlen alkalom, amikor komoly politikai szerepet vállalt. Köztudott volt, hogy milyen szívesen tartózkodik Magyarországon, távol az udvar fojtó légkörétől, hogy milyen könnyen megérteti magát a magyar arisztokratákkal. A bécsi újságokban kellemetlenkedő híradások

¹⁷ Sándor 1953: 171.

¹⁸ Kisterenye: Pesovár 1947. EA 2113/31., Bakta: Irányi 1947. EA 2112/255., 256., Tisza: Bodnár 1947. Jóska András Múzeum Adattár-Sóstói Archívum 395-67/5, Rakaca: Irányi 1947. EA 2112/5, 36.

¹⁹ Mezőkeresztes: Vincze 1947. EA 2041/6.

²⁰ Hamann 1988: 102., d' Albou 1890: 176.

²¹ Kertész-sziget: Bereczki 1971. MOA 13472.

²² Gábel [1899]: 23.

jelentek meg arról, hogy Andrassy túlságosan nagy kegyben részesül a bécsi udvarban, és ez elsősorban a királynénak köszönhető.²³ Hamarosan az a pletyka terjedt el az osztrák fővárosban, hogy a császári pár negyedik gyermekének, Mária Valériának, aki a magyarországi koronázást követő kilencedik hónapban született, Andrassy Gyula az apja. A pletyka Erzsébet és Mária Valéria fülébe is eljutott. A királyné ettől kezdve még jobban gyűlölte a bécsi udvart,²⁴ a lánya pedig nem szívelte, és került a magyar miniszterelnököt. A híresztelésnek nem volt semmi alapja.²⁵ Erzsébet és Andrassy feltelezett titkos szerelméről a 48-as adattárban is találunk adatot.

„Ferenc József már elhidegült Erzsébet királynétől, de az még gyönyörű asszony volt. Ekkor találkozott Erzsébet, aki nagy barátja volt a magyaroknak, a fiatal Andrassy Gyulával, egymásba szerettek, és ha igaz a kettőjük fia volt Rudolf, aki ezért lett öngyilkos, mert rájött származása titkára.”²⁶

Egy gyomai gazda szerint nem Andrassyt, hanem Deák Ferencet szerette Erzsébet királyné.²⁷

A koronázás után Erzsébet a neki felajánlott 50.000 darab aranyból álló koronázási díjat, Andrassy indítványára, a volt honvédek árváinak, özvegyeinek, munka- és kereséktelenné vált rokkantjainak segélyezésére szentelte.²⁸ A királyi pár uralkodói gesztusát – a politikai menekültek kegyelmet kaptak, és Erzsébet a koronázási ajándékát szétosztotta a honvédözvegyek között – a kalendáriumok is népszerűsítették.²⁹

A koronázási ajándékokról és díjakról szóló alapos beszámolók, és Magyarországnak a Monarchia pénzügyi terheiből való részesedéséről készült híradások is hozzájárulhattak ahhoz, hogy egy dömsödi földműves a kiegyezést úgy aposztrofálta, mint egy pénzügyi megegyezést a király és a nép között. „Ferenc József vót a király. Annyit kért csak a magyaroktól, hogy eggy évre 30.000 pengőt kapjon, annyiért gondozza a magyar nemzetöt. Később, mikó a királynét mökkoronázták, csak 15.000-ret attak neki, hogy azt Magyarországon kő neki eköteni. Csak úgy koronázták mög a királynét.”³⁰

Erzsébet magyarok iránti rokonszenve eleinte önkéntelenül adódott abból, hogy idegennek érezte magát az anyósa, Zsófia irányította Burgban, de később egyre tudatosabban vállalta a „magyarok királynéja” szerepet. Falk Miksától rövid idő alatt jól megtanult magyarul. Személyes levelezésében is gyakran használta ezt a nyelvet. Ferenc Józsefnek gyakran, legkedvesebb lányának, Mária Valériának pedig, akinek magyar nevelői voltak, mindig magyarul írt. Horvát Mihály előadásokat tartott neki a magyar történelemről, ahogy fentebb már szóltunk erről. Szívesen olvasta Jókai Mór és Eötvös József regényeit eredeti nyelven.

1857-ben, amikor a királyi pár először járt Magyarországon, fogadták a parlamenti küldöttséget:

²³ Hamann 1988: 267.

²⁴ Somogyi 1989: 204.

²⁵ Hamann 1988: 265., 537.

²⁶ Kunmadaras: Nagy – Németh 1947. EA 2119/136.

²⁷ Gyoma: Bereczki 1947. EA 2036/116.

²⁸ Márki 1899: 54.

²⁹ Nagy képes naptár 1868: beköszöntő

³⁰ Dömsöd: Denke 1947. EA 2091/34.

„Nem egy tagja borult térdre már a császárné előtt is, ki a haza földén először fogadván a parlament küldöttségét, csengő magyar nyelven kívánt áldást a törvényhozóknak az ország határain is túl terjedő, fontos működésére. Feje fölött már is ott látták a szent koronát, mint ahogy a bujdosó Salamon látta László király feje körül a szentek glóriáját. Hódoltak neki, a mikor urának még nem hódolhattak.”³¹

Erzsébet díszmagyar viseletben jelent meg ekkor Budán. Az 1854-66 között készült festményeken és az 1870-es évektől kezdve a szobrokon is ebben a ruhában ábrázolták. A királyné tudatosan viselte magyar útjai során ezt az öltözetet. 1866-ban az országgyűlésen és az 1867-es koronázáson is magyar mágnásnői ruhát viselt, ami állandó ikonográfiai jegyév vált.³² (1–3. kép)

Feltehetőleg nem a festmények, hanem Erzsébet királyné közadakozásból készült fekete márványszobrának látványa áll egy tiszadobi adat mögött: „Egy nő egy nagy épületbe, egy nagy magaslaton ül, annyi fekete csipke van mellette, mint egy szénaboglya:

– Ferenc Józsefnek a felesége vagyok, és horgolom Magyarországnak a szemfedeljét. Már negyven éve horgolja, de még negyven évig kell, akkor fogja betakarni.”³³

Nemcsak öltözködésével, hanem gesztusaival is igyekezett kifejezni, hogy ő a magyarok számára *magyar királyné*.

Bartakovics Jolánta úrhölgy 1870-ben egy francia nyelvű verseskötettel akarta kifejezni a hódolatát, a királyné azonban a belügyminiszter útján tudtára adta, hogy nem fogad el olyan munkát, melyben egy magyar hölgy a magyar királynét idegen nyelven akarja kitüntetni.³⁴

Koszorút küldött Deák Ferenc temetésére. Az a kép, mely Erzsébet királynét a „haza bölcse” ravatalánál ábrázolja a népszerűsítő kiadványok egyik legkedveltebb Erzsébet ábrázolása lett.³⁵ (4. kép)

A következő esetet többször publikálták, ami ugyancsak erősítette a magyarok hitét, hogy Erzsébet szíve őértük dobog. Udvarhölgye a királyné egyik turistaútja során a menedékház emlékkönyvébe azt jegyezte be, hogy: „Elisabeth Kaiserin von Oesterreich”, ő viszont sajátkezűleg írta alá, hogy „Erzsébet magyar királyné.”³⁶

Volt néhány Erzsébettel kapcsolatos történet, ami közzsájon forgott a magyarok körében, melyek a díszalbumok révén nyomtatásban is megjelentek. Ezek rövid, csattanós történetek, Erzsébet szellemes mondásai, melyek Erzsébet magyarok iránti vonzódását akarták igazolni. Műfajilag leginkább anekdotának mondhatjuk ezeket, bár anekdota-gyűjteményekben soha nem jelentek meg.

„Igyék – mondta volna a király egy ízben Ráday Pál grófnak –, hisz egy pohár bor a hazáért meg nem árt!

– Éljen a legelső magyar ember, a király! – folytatta Ráday felbuzdulva.

– Addig éljen, míg a honnak él! – fejezte be a királyné.”³⁷

³¹ Márki 1899: 2.

³² Tóth 1987: 6., Hamann 1988: 71., 112., 216.

³³ Tiszadob: Szabó 1968. MOA 13621.

³⁴ Kelemen 1908: 23-24.

³⁵ Ujváry 1898: 7-8.

³⁶ Vegyes közlések 1898: 763-764.

³⁷ Márki 1899: 12., Kelemen 1908: 18.

A másik, több változatban ismert történet: „Ha Olaszországban rosszul mennek a császár dolgai – szólt Andrássyhoz még a háború kitörése előtt – az nekem nagyon fáj, de ha Magyarországon mennek rosszul, az engem megöl.”³⁸

A magyarok Erzsébet iránt érzett tiszteletét és szeretetét Ferenc József egy alkalommal tudatosan használta föl politikai céljaira. 1866 nyarán a porosz-osztrák háborúhoz önkénteseket kért. A háborúhoz magyar érdek nem fűződött, ezért a magyarok csatlakozása kétséges volt. A király Erzsébetet küldte Pestre, hogy jelenlétével, a katonai ispotályban tett hivatalos látogatásával a magyarokat az osztrák érdek mellé állítsa. A gyászházba öltözött királyné az Orczy-kertben felállított kórházban felkereste a sebesülteket. Az újságok híradásai szerint a Erzsébetet, aki igyekezett vigaszt nyújtani a szenvedőknek, hatalmas lelkesedéssel fogadták a katonák. A látogatás alkalmával történt a következő: „Ugyancsak ösmeretes a Jóska cigány esete, ki csak úgy engedte levágatni a lábát, ha addig ott ül mellette a császárné. És kívánsága teljesült.” Ezt másnap közölték az újságok. A későbbiekben a királynét méltató albumok egyik kihagyhatatlan történetévé vált, melynek több szövegváltozata is született.³⁹

Erzsébet sebesült honvédek között tett látogatásáról néprajzi gyűjtésből is van adatunk.⁴⁰

Erzsébet szívesen tartózkodott Gödöllőn, mert ott úgy élhetett, ahogy ő akart, úgy rendezte be udvartartását, ahogy akarta. Gyakran ismételte, hogy a magyar levegő szabadabbá teszi. A magyar politikusok igyekeztek ezt a megállapítást a magyar politikai életre vonatkoztatni, de Erzsébet valószínűleg, anyósától és férjétől való személyes függetlenségére gondolt. A gödöllői Grassalkovich-kastély a magyar nemzet koronázási ajándéka volt az uralkodói párnak.

A helybeliek körében a mai napig elevenen él gödöllői tartózkodásainak emléke. A leszármazottak még fel tudják idézni nagyszüleik, dédszüleik memoratjait, melyek arról szólnak, hogy hol, mikor látták Sisit, vagy arról, hogy Erzsébet sétái, vadászatai, lovaglászai során találkoztak vele, és megszólította őket.⁴¹ Az emlékfószlányokban olykor történeti mondatmórumok is helyet kapnak: „Erzsébet királyné nagyon szeretett Gödöllőn lenni, és minden reggel kilovagolt a domonyi völgybe. És volt egy eset, mikor üldözőbe vett egy szarvast, és addig űzte, míg olyan helyre került a szarvas, hogy hát elsüllyedt, hát ugye oszt ő tovább a lóval nem tudott menni.”⁴²

„Az üldözőbe vett állat váratlanul elsüllyed” – jól ismert mondatmórum.

Erzsébet „a magyarok királynéja”, tragikus halálakor egy csapásra vált Magyarország védőszentjévé, II. Szent Erzsébetté. Ahogy Jókai Mór írta: „...Erzsébet, ki éltében védőangyala volt ez országnak, a magyar nemzetnek; holta után védőszentje lett...”⁴³ (5. kép)

³⁸ Márki 1899: 50., Wertheimer 1910: 258.

³⁹ Márki 1899: 46., Dániel - Gábel 1905: 161-162., Tóth 1888-1903: IV. 88-89. (A Király és nemzet című munka után)

⁴⁰ Szeghalom: Bereczki 1947. EA 2033/484.

⁴¹ Gödöllői Mindenés 1987/10: o.n. anno... emlékek a királynéről.

⁴² Gödöllői Mindenés 1987/10: o.n. anno... emlékek a királynéről.

⁴³ Gábel 1900: 5.

A halála után egy évvel napvilágot látott egyik emlékalbumban már ez áll: „A magyar nemzetnek két szent védője, két szent Erzsébate van”(Dr. Axamethy Lajos)⁴⁴ valamint a következő: „...Szűz Mária után Erzsébet királynét tartjuk második patronánknak, nemzeti védasszonyunknak, legnagyobb és legszeretettebb királynénknak.”(Tölgyessy Mihály)⁴⁵

A két Erzsébet rokonításában az első és legfontosabb tény a névazonosság. Szent Erzsébet volt a védőszentje Erzsébet királynénak, így minden év november 19. egyszerre volt Árpád-házi Szent Erzsébet emléknapja és a királyné neve napja. Már a királyné életében többször utaltak az alattvalók apró gesztusokkal a két Erzsébet analógiájára. Néhány példát említenék. Az 1857-es királyi látogatás során a Szent István Társulat Árpád-házi Szent Erzsébet magyar legendájának díszkiadását ajánlotta föl neki.⁴⁶ A királyi pár látogatásakor 1857. május 6-án a Nemzeti Színház előadásán Erkel és Doppler alkalmi operája az Erzsébet került színre.⁴⁷

A már korábban említett koronázási ajándékot, melyet Erzsébet az özvegyek és árvaik megsegítésére ajánlott föl, az országos küldöttség egy olyan ezüst szekerényben adta át, amelynek négy sarkát Habsburg Mária(1505–58), Adelheid, Géza vezér hitvese, Mária Terézia, valamint magyarországi Szent Erzsébet szobrai díszítettek.⁴⁸(6. kép)

Liszt Ferenc 1863-ban írt, és Pesten 1865-ben bemutatott Szent Erzsébet legendája című oratóriuma kimondva-kimondatlanul neki szólt, aminek partitúráját Erzsébet díszkötésben írószobájában őrizte.⁴⁹

Sisi halála után azonban még erősebb volt a törekvés, hogy a két Erzsébet életében, sorsában azonos motívumokat keressenek, és találjanak. Az egyik közös mozzanat a német föld. Egyikük odament férjhez, másikuk onnan érkezett feleségnek, e két asszony összefűzi a két népet. „Az Árpádházból való Erzsébet bajor földre ment. Szívének Ő nagy alázatosságában, megtépte ruháját: bélpoklosokat ápolt, fekélyeket mosott. – Szentté lett. Bajor Erzsébet jött az Árpádok trónját ékesíteni. Szívének angyali jóságával egy egész szenvedő nemzetet gyógyított meg és minden magyar szívben Szentté lett.” (Gyarmathy Zsigáné)⁵⁰

A megemlékezések gyakorta hangsúlyozzák, hogy a királyné az Árpádok trónján foglalta el méltó helyét. „Mi magyarok adtunk a németeknek egy szent fejedelmi asszonyt: II. Endre királyunk leányát, Erzsébetet. A németek is adtak nekünk egy szent királynét: bajor Erzsébetet, a mi áldott emlékü királynénkat. Mert a mi szentünk ez. Oltára ott van minden magyar szívében.” (Havass Rezső)⁵¹

Árpád-házi Szent Erzsébet legendájának rózsái többször előfordulnak Erzsébet királynéval kapcsolatban. Ez egy újabb közös motívum a két királyné életében.

⁴⁴ Gábel [1899]: 9.

⁴⁵ Gábel [1899]: 23.

⁴⁶ Márki 1899: 33.

⁴⁷ Erzsébet - Magyarok királynéja 1913: 20.

⁴⁸ Szalay 1909: 54.

⁴⁹ Szalay 1909: 79.

⁵⁰ A királyné albuma 1900:14.

⁵¹ Dániel - Gábel 1905: 115.

„Magyar szent Erzsébet rózsái szivedben nyíltak, jóságoddal illatoztak.”
(Hackbeilli-Frasanelli H. Margit)⁵²

Szándékosan választotta vagy a véletlen műve, de Erzsébet legkedvesebb virága a rózsza volt, és gyakran ábrázolták rózsacsokorral képen és versben egyaránt. (7. kép)

„Csillagról csillagra lépve
Ugy megyen az égbe
Isten-anya mellett jobbra
Ül aranyos székbe,
Ott a másik Szent Erzsébet
Rózsát hint elébe,
S mind a kettő mosolyogva néz le.”⁵³
(Rákosi Jenő: Magyarországi II. Erzsébet)

A rózsza olykor mint szimbólum jelenik meg az Erzsébet királynéhez írt emlékbeszédekben, dicsőítő versekben, a magyarok hálájának metaforájaként: „Ha dicsőült királynénkra gondolok mindig szent Erzsébet jut eszembe, kinek, a legenda szerint, virágok fakadtak kötényében. A mi királynénk is szent, az ő sírján is örökös, soha el nem múló virágok fakadnak, a nemzet hálájának, ragaszkodásának és imádatának könnyeiből.” (Beniczky Lenke)⁵⁴

Erzsébet két gyermekét is elvesztette, gyászában a nemzet is igyekezett osztozni. A királyi pár az elsőszülött Zsófiát az 1857-es magyarországi látogatás idején veszítette el, a gyász, a részvét, a megértés fordította először igazán a közfigyelmet Erzsébet felé.⁵⁵ Rudolf halála pedig nagy megrendülést okozott a magyarok számára is. Erzsébet királyné fia halálát követően mindig fekete ruhában és elfátyolozottan járt.

Egy sümegi asszony mesélte vagy száz évvel később a királyné tragédiájáról: „Édesanyám csak annyit mondott róla, hogy mindig utazott, kereste a fiát, nem akarta elhinni, hogy már nem él.”⁵⁶

Utoljára a milleniumi ünnepségsorozat alkalmából járt Magyarországon. Szikár, fekete alakja, magába fordulása, szomorúsága éles ellentétben állt az örömművel pompájával, gazdagságával, a királyné állapota mélyen megrendítette a szemtanúkat.⁵⁷ „A magyar nemzet őrangyalából mater dolorosa lett.”⁵⁸

A tragikus anyasors is összekötötte a két Erzsébetet. „...hogy a Magyarok Nagyasszonyának a mennyben is meglegyen a magyar udvartartása, (...) odahelyezi azt a magyar királynői szent alakot is, kit végtelen szomorú anyasága, szenvedő martyromsága emelt az égbe: Árpádházi sz. Erzsébetet. Nagyasszonyunk oldalán nem volt elégséges ez egyetlen bánatos királyi sarj, ez egyetlen szenvedő anya,

⁵² A királyné albuma 1900: 58.

⁵³ Ludvig 1904: 51.

⁵⁴ Dániel - Gábel 1905: 22.

⁵⁵ Vö.: Gerő 1988: 94.

⁵⁶ Sümeg: Dobos é.n. MOA 14001

⁵⁷ Hamann 1988: 588.

⁵⁸ Fábry 1899: 22.

az egyetlen martyr Erzsébet; még egy közbenjáró gyanánt el kellett költöznie a másik megszomorodott királynőnek, az újabb fájdalmas anyának, a szíveátvert martyr Erzsébetnek is (...) a magyar nemzet válságos óráiban a három fájdalmas anya, a három magyar királynői alak: Nagyasszonyunk s oldalán a két Erzsébet, együtt imádkoznak a nemzetért,...”(Halász Ferencz)⁵⁹

Halálát követően a megemlékezések gyakran ajánlják Magyarországot Erzsébet oltalmába, ahogy egykor Szűz Máriaéba ajánlotta Szent István. Már a kortársak is felfigyeltek, hogy „...a Hungária szobrok és Magyarország Patrónájának képei közül a legtöbb, mely az utolsó évtizedekben (azaz a királyné halálát követő évtizedben) keletkezett Erzsébet királyné vonásait viseli.” (Herczeg Ferenc)⁶⁰

Erzsébetet gyakran ábrázolták úgy is, mint szegények és árvák istápolóját, például Schwartz István nagy bronzéremlapján. Sisi ugyan a porosz-osztrák háború idején valóban járta a katonai kórházakat, mégis ritkán történik utalás arra, hogy a betegápolás is közös elem lenne a két Erzsébet életútjában. Hacsak nem áttételesen. „Ő is beteget ápolt itt nálunk: az elnyomatás kórságában sínlődő nemzeti lelket; ő is fölemelte szíve drága szeretetével a lesujtottakat, és az ő irántunk tanusított vonzalmának még apró ajándékai is, mint a thüringiai hercegasszony kötetnyében az alamizsnadarabok, vigasztalásunknak változtak rózsáivá ama szomorú időkben.”⁶¹

A két Erzsébet alakjának összefonódása teljesedett ki, amikor Ferenc József 1898-ban elhunyt felesége és annak védőszentje thürigia Szent Erzsébet tiszteletére Erzsébet-rendet alapított. A piros és fehér zománccal borított aranykereszt szárai közt rózsák díszlenek zöld lombok között, a kereszt közepén fehér zománcos alapon Szent Erzsébet arany mellképe látható kerek arany keretben, a fej fölött kis fehér zománcos kereszttel. A rendjel hátlapján fehér zománcos alapon arany E betű látható, melyet apró arany rózsák vesznek körül.⁶²

A fenti idézetekkel kívántam bemutatni, hogy a múlt században az írott kultúrában, a köznépeknek szánt népszerűsítő kiadványokban milyen Erzsébet-kép élt. Erzsébet ezekben leginkább mint a „magyarok oltalmazója”, a „magyar nép védőangyala” jelenik meg. Életét, sorsát gyakran párhuzamba állították Árpád-házi Szent Erzsébetével, második Szent Erzsébetként beszéltek róla. Az oktatás, a látványos gyászünnepélyek ezt a képet árnyalták és rögzítették. Természetes, hogy hatásuk a folklórszövegekben tetten érhető. A néprajzi gyűjtésekben olvasható Erzsébet-történetek csak ennek ismeretében értelmezhetőek. Úgy vélem, hogy az Erzsébet-folklórnak az a rétege, amelyben a királyné Árpád-házi Szent Erzsébet utódjaként, a szegények és árvák oltalmazójaként, rózsákkal övezve jelenik meg, többnyire e népszerűsítő kiadványok folklorizációjával született.

A magyar folklórban, ha nem is markánsan, jól leírhatóan, de azért megtalálható a „jó királyné” hóstípusa, aki férje hű társa, de az elesetteknek, a rászorulóknak férje ellenében is védelmezője, könyörületes, aki anyaként oltalmazza népét. Tesztilelki szépségével, odaadó anyaként mint a valamennyi nő számára. Ebbe a hős-

⁵⁹ Dániel - Gábel 1905: 79.

⁶⁰ Dániel - Gábel 1905: 90.

⁶¹ Gyászünnepély 1900: 12-13.

⁶² Szalay 1909: 47

nő-típusba tartozik, Szent István felesége Gizella, Árpád-házi Szent Erzsébet, és bizonyos mértékben Mária Terézia is. Ennek a hősnő-típusnak a megléte a magyar folklórban könnyebbé tette az írott kultúrából érkező történetek átvételét. A történeti valóság, a közvetlen tapasztalatok, az olvasmányélmények, azok propagandisztikus céljai és a folklór jó királyné hőtípusa együttesen formálták, alakították a néprajzi gyűjtések Erzsébet királynéját. Lényeges elemei így összegezhetők:

- világszép
- birodalma népei közül a magyarokat szereti a legjobban, őket pártfogolja
- a királlyal eltörölteti a botozást
- közbenjárására a lázadóknek, a politikai foglyoknak a király megkegyelmez, szabadon bocsátja őket
- alamizsnálkodik, segít a szegényeken, a betegeken, a bajbajutottakon
- magánélete tragikus (férje megcsalja, titkos szerelem fűti, fiát korán elveszíti).

„Hála szárnyon száll az égbe:
Magyarok imája:
Erzsébetünk, jó királynénk
Légy örökkön áldva.”⁶³

Irodalom

A KIRÁLYNÉ ALBUMA

1900 Budapest

BEÖTHY Zsolt

1915 *Ferencz József királyunk és Erzsébet királynénk emlékezete*. Két beszéd. Budapest.

BERECZKI Imre

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2033

BERECZKI Imre

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2036

BERTA Ilona

1910 *Erzsébet királyné emlékezete*. Budapest.

BERTALAN Emma

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2090

DÁNIEL Ernőné – GÁBEL Gyula (szerk.)

1905 *Erzsébet királyasszony emlékének*. Hódolat Magyarország nagy királynéjának. Budapest.

DEMECZKY Mihály

1904 *Ünnepi beszéd...* Budapest.

DENKE Gergely

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2091

EMLÉKKÖNYV

1898 *Emlékkönyv az Erdélyi Irodalmi Társaságnak Erzsébet cs. és apost. királyi felség emlékezetére 1898 évi október hó 2-án tartott gyászüléről*. Kolozsvár.

⁶³ Erzsébet királyné emlékezete 1903: 19.

ERZSÉBET – MAGYAROK KIRÁLYNÉJA. 1913 Budapest.

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ EMLÉKEZETE

1903 a ciszt. rend székesfehérvári kath. főgimnáziumában 1903. november 19.

ESTERHÁZY Sándor

1903 *Erzsébet királyné*. Kassa.

FÁBRY Sándor

1899 *Ferenc József és Erzsébet. Emlékbeszéd*. Gyula.

GAÁL Károly

1985 *Kire marad a kisködmön?* (Adatok a burgenlandi uradalmi béresek elbeszélő kultúrájához.) Szombathely.

GÁBEL Gyula (szerk.)

[1899] *Nemzetünk védőangyala. A magyar nemzet gyermekei számára*. Budapest.

GÁBEL Gyula (szerk.)

1900 *Erzsébet. Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*. (A királyi ház fenséges tagjainak és a magyar nemzet jeleseinek kegyeletes közreműködésével) Budapest.

GERŐ András

1988 *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest.

GYÁSZHANGOK.

1898 *Ő felsége néhai Erzsébet császárné és magyar királyné felett*. Győr.

GYÁSZÜNNEPÉLY

1900 *A Kir. József-Műegyetem részéről Erzsébet királyné ő felsége emlékezetére tartott gyászünnepély*. Budapest.

HAMANN, Brigitte

1988 *Erzsébet. Magyar királyné*. Budapest.

HORVÁTH Ödön – MIKLER Károly

1898 *Gyász a királynéért Sáros megyében*. Eperjes.

IRÁNYI Lujza

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2112

KELEMEN Béla

1908 *Erzsébet királyné és az irodalom*. Székesfehérvár.

KIS KÉPES NAPTÁR

1869 Budapest.

LUDVIGH Béla

1904 *Magyarok csillaga*. Vezérkönyv Erzsébet gyászünnepélyek rendezéséhez. Budapest.

LŐW Immanuel

1898 *Erzsébet. Gyászbeszéd*. Szeged.

MÁRKI Sándor

1899 *Erzsébet Magyarország királynéja*. Budapest.

MEDVE Imre

1873 *Legenda Ő felsége Ausztria császára és Magyarország apostoli királya I. Ferencz József urunk 25 éves uralkodásának emlékére* 1873. december 2-kán. Budapest.

NAGY Dezső – NÉMETH Sándor

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2119

NAGY KÉPES NAPTÁR 1868 Budapest.

PESOVÁR Ernő

1947 *1848-as hagyományok*. Kisterenye. EA 2113

RADÓ Vilmos

1899 *Erzsébet királyné emlékezete*. Budapest.

RIPKA Ferenc

1901 *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897*. Emlékkönyv. Budapest.

[S.T.]

1898 *A királyasszony életéből*. Budapest.

SÁNDOR István

1953 *Világos és Arad a magyar néphagyományban*. Kny. Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiből. Budapest, 105-186.

SCHLAUCH Lőrincz

1899 *Erzsébet királyné emléke*. Emlékbeszéd... Nagyvárad.

SIMON Péter

1892 *Király és korona*. Pillantás a múltra és jelenre I. Ferencz József és Erzsébet (...) megkoronáztatása negyedszázados évfordulójának alkalmából. 1-2. Budapest.

SIPOS Orbán (szerk.)

1899 *Erzsébet Magyarország királynéja*. Emlékfüzet. A biharmegyei népiskolák növendékeinek ajánlja és nyújtja kegyelete jeléül a biharvármegyei népnevelési egyesület. Nagyvárad.

SOMOGYI Éva

1989 *Ferenc József*. Budapest.

SZALAY Imre

1909 *Az Erzsébet királyné emlékmúzeum*. Budapest.

SZARVAS Gáborné

1902 *Erzsébet királynéről*. Előadás.

SZTÁRAY Irma

1909 *Erzsébet királyné kíséretében*. Budapest.

TÓTH Antal

1987 *Erzsébet királyné kultuszáról*. In. *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987*. Kiállítási katalógus – Városi Helytörténeti Gyűjtemény, Gödöllő 3-10.

TÓTH Béla

1888–1903 *A magyar anekdotakincs I–V*. Budapest.

TÓTH Kálmán

1904 *Erzsébet királyné emlékünnepe*. Budapest.

UJVÁRY Béla (szerk.)

1898 *Erzsébet királyné emlékfűzet*. Budapest.

VASZARY Kolos

1899a *Erzsébet királyné emléke*. Beszéd. Budapest.

VASZARY Kolos

1899b *Vaszary Kolos hercegprímás körlevele egyházmegyéje papságához*. Nevelés. Máramarosi tanügy XVI. évf. 1.sz. 6-7.

VÁGHÓ Ignác

1898 *Erzsébet királyné életéből*. Élet- és jellemrajzi adatok. Budapest

VEGYES KÖZLÉSEK

1898 *Századok* 763-764.

VERSÉNYI György

1898 *Erzsébet királyné emlékezete*. Kolozsvár.

VINCZE István

1947 *1848-as hagyományok*. EA 2041

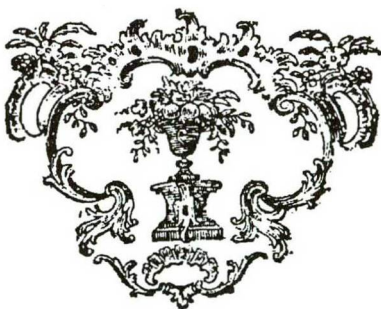
WERTHEIMER Ede

1910 *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest.

Landgraf, Ildikó

Elizabeth, Queen of the Hungarians– Second Saint Elizabeth

The essay examines the reasons of her popularity among the Hungarian people and her image in the 19th century popular literature (Elizabeth 1837–1898; Austrian empress, Hungarian queen). In the second part of the 19th century a great many books were published about Elizabeth honouring her name-day, birthday, wedding anniversaries and other official occasions. However, most of these books were only published in commemoration after her death. In them Elizabeth is often portrayed as a second Saint Elizabeth, being compared to Saint Elizabeth of the House of Árpád (1207–1231). Many similarities in the details of their lives are commented upon. This resemblance between the two queens is also found in folklore.

1. kép Wágner Sándor: Erzsébet királyné magyar koronázási ruhában, 1867.
Magyar Nemzeti Múzeum. Dabasi András felv.

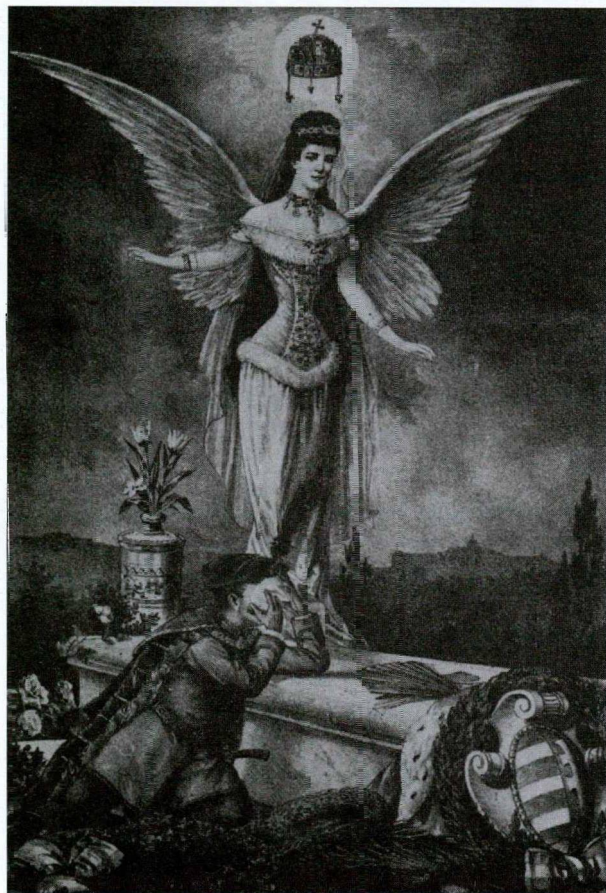
2. kép Franz Wolf - Rudolf Schwager:
Erzsébet királyné magyar ruhában.
Magyar Nemzeti Múzeum. Dabasi András felv.

3. kép Ismeretlen osztrák mester: A királyi család magyar ruhában. Magyar Nemzeti Múzeum. Dabasi András felv.

4. kép Zichy Mihály - Alphonse Masson:
Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál, 1876. I. 31
Magyar Nemzeti Múzeum. Dabasi András felv.

5. kép Wernig K.: Emléklap Erzsébet királyné halálára, 1898. Magyar Nemzeti Múzeum. Dabasi András felv.

6. kép Erzsébet királyné koronázási ajándékának ezüst szekrénykéje.

7. kép Swoboda: Erzsébet királyné rózsacsokorral, 1856. Keresztény Múzeum. Mudrák Attila felv.